

IGNACE SCHOPS

**GERED
DOOR
DE
BOOM-
KIKKER**

DE GROTE TOEKOMST
VAN MENS EN NATUUR

**Lannoo
Campus**

Internationale stemmen over Ignace Schops

‘To Ignace: Because of the work that you and your team have done, bringing nature to people, reconnecting nature with nature and with people, and involving business and involving government policy, so that you’ve proved with all your efforts, you and your team, that preserving nature is not only good for the natural world and wildlife, but for us as well. We need that connection with nature. We are part of the natural world, and we depend on it.’

‘I guess, Ignace, that you are one of those indomitable spirits, because during all these efforts to create the national parks, I know you’ve met many obstacles but you’ve stuck with it, and you won through, and proved that it can be done.’

‘Met het werk dat jij en je team hebben verricht, Ignace, om de natuur weer bij mensen te brengen, natuur en mens weer te verbinden, en daar de economie en de regering bij te betrekken, heb je bewezen dat het bewaren van de natuur niet alleen goed is voor die natuur, maar vooral ook voor onszelf. We hebben die verbinding met natuur nodig. We zijn deel van de natuurlijke wereld, en we zijn ervan afhankelijk voor ons overleven.’

‘Ik denk, Ignace, dat jij een van die zeldzame ontembare geesten bent. Omdat ik weet dat je doorheen die vele jaren werken met nationale parken vele obstakels bent tegengekomen, maar je hebt volhard, je hebt gewonnen, en je hebt bewezen dat het kan.’

DAME JANE GOODALL

Brits primatoloog en antropoloog

'Had a great conversation with Ignace Schops on the origins of climate reality and personal experiences as Climate Reality Leaders. Keep up the great work as you continue to #LeadOnClimate!'

'Geweldig gesprek gehad met Ignace Schops rond de oorsprong van de klimaatrealiteit en persoonlijke ervaringen als Climate Reality Leaders. Houd dat goede werk vol en #LeadOnClimate!'

AL GORE

voormalig Amerikaans vicepresident, Nobelprijswinnaar en maker van *An Inconvenient Truth*

'Dear Ignace: never give up.'

'Beste Ignace: geef het nooit op.'

SIR DAVID ATTENBOROUGH

Brits documentairemaker en presentator, bioloog,
natuurhistoricus en auteur

Inhoud

ECONOMIE VERSUS ECOLOGIE?

Hoe de natuur ons helpt het klimaat, de biodiversiteit en onze economie te redden 13

Van vuilnisbeltontwerp naar circulaire visie 15

Lessen uit de pandemie 20

Van Parijs over Glasgow tot je eigen achtertuin 21

Hoofdstuk 1

NO BUSINESS ON A DEAD PLANET

De harde waarheid over economie, natuur en maatschappij, en de unieke kans van het Earthshot-denken 25

Waarom denken we zoals we denken over natuur? 26

Professioneel twijfel zaaien 30

Blunderen met de natuur 32

We zijn met (te) veel 33

We bouwen en eten erop los 34

We zien klimaatverandering massaal over het hoofd 37

We stoten te veel uit 38

We breken de biodiversiteit af 39

We leven bij de waan van de dag 40

It's the economy, stupid 41

Het is de natuur, sukkel 43

The dream we have never dreamt before	45
Natuurrampen zijn klimaatrampen	45
Kansen door corona	47
Zetten we een bril op met zwarte, grijze of roze glazen?	47
Negen planetaire grenzen	49
Van Moonshot naar Earthshot	52
Een <i>giant leap</i> naar een gezonde wereld	52
De natuur als belangrijkste genezer	57
Leiderschap in tijden van crisis	62
Covid als startsein van de Earthshot	68

Hoofdstuk 2

DE OPLOSSINGEN VAN BIODIVERSITEIT, KLIMAAT EN LANDBOUW

Waar hebben we het precies over? 73

Biodiversiteit, waar alles met alles te maken heeft	75
Biodiversiteit als stille basis van ons bestaan	76
Hoe in de natuur alles met alles te maken heeft	81
Hokjesdenken is een schijnoplossing	85
Natuurlijke veerkracht buiten de hokjes	90
Rekening houden met de natuurlijke veerkracht	93

Het klimaat, als de grootste opgave	95
Het klimaat gaat ons allen aan	95
De ongemakkelijke waarheid over broeikasgassen	98
Wereldleiders als klimaatbeschermers	104
Burgers als klimaatbeschermers	107
Een groene revolutie: handelen over de hokjes heen	110
De landbouw, als de belangrijkste speler van verandering	112
Hokjesdenken in de landbouw	112
Agrarische alarmbellen	115
Veel te grote carbon footprint	116
Veel te veel stikstof	116
Veel te veel water nodig	117
Veel te veel landbouwdieren	117
Veel te grote vleesconsumptie	118
De antwoorden van de biologische landbouw	124

Hoofdstuk 3

NAAR EEN ANDER ECONOMISCH MODEL

Het (Re)connection Model, inspiratie voor een ecologisch en economisch pact 127

De waarde van de natuur	128
De toeristenindustrie opnieuw gewaardeerd	131
Nieuw: de natuur meenemen in de rekensommen	135
Het (Re)connection Model uitgelegd	138
Economie én ecologie	138
Een ethisch en lokaal antwoord op de globale uitdagingen	141
Krachtlijnen	144
Natuur met natuur (her)verbinden	145
Mensen met natuur (her)verbinden	146
Bedrijven met natuur (her)verbinden	147
Beleid met praktijk (her)verbinden	148

De onderliggende principes van het (Re)connection Model	150
Draagkracht van de natuur	151
Slimme zonering	151
De impactzone	152
De focuszone en de kernzone	153
Ontsluiting op landschapsschaal	154
Betalend of vrij toegankelijk?	156
Resultaten: viervoudig rendement	156
Nieuwe financieringsmodellen	158
Plaats klimaatinvesteringen buiten de begroting	162
Een Groene Tax Shelter en de vrijwillige koolstofmarkt	163

Hoofdstuk 4

WAT KAN JE ZELF DOEN?

Geef de natuur haar rechten terug 167

Welke taal geven we aan een nieuw verhaal? 168

De rechten van de natuur 171

De Universele Rechten van de Natuur 176

    De UN Declaration of Human Dependence on Nature 176

    Van VN Blauwhelmen naar VN Groenhelmen 183

Wat is onze en jouw bijdrage? 186

Iets is niets tot niets iets is 194

Zelf aan de slag gaan? 199

“Ik ben omdat wij zijn.”

– Ubuntu-filosofie

**“Faith is the bird that feels
the light and sings when
the dawn is still dark.”**

– Rabindranath Tagore

ECONOMIE VERSUS ECOLOGIE?

Hoe de natuur ons helpt het klimaat, de biodiversiteit en onze economie te redden

Niets smaakt zo intens als de herinnering. Dertig jaar geleden – in april 1991 – stond ik als gepassioneerde natuurbeschermer met mijn lieslaarzen in het water, oog in oog met een boomkikker. Dit kleine grasgroene kikkertje, met zijn typische zuignapachtige hechtschijfjes aan zijn vingers en tenen en met zijn kenmerkende donkere streep die vanuit zijn neus lijkt te komen en als een scherpe lijn zijn rug en buik scheidt, is telkens weer een opvallende en bijzondere verschijning. Zeker tijdens de paringstijd. Honderden driftige, roepende mannetjes maken een hels kabaal om vrouwtjes van kilometers afstand te lokken om te paren.

Deze keer was de bijzondere ervaring nog krachtiger dan anders. Algauw maakten het staccato en de ongeordende herrie in mijn hoofd plaats voor een pakkend en aangrijpend concert van ritmisch ‘kekkende’ geluiden. Als de dag van gisteren herinner ik mij dat de boomkikker die het dichtst bij me in het water zat, tot mijn verbazing niet wegsprong maar mij recht in de ogen keek en ondertussen luidkeels bleef kwaken. Het was alsof hij me iets wilde zeggen, toeschreeuwen eigenlijk. En ook al verstond ik de boomkikker niet, ik begreep onmiddellijk de metaforische betekenis van zijn boodschap: laat mij leven en stop met het vernietigen van de natuur. Het is vreemd misschien dat zo’n klein kikkertje mij een visie aanreikte die mij sindsdien niet meer losliet. Hij sprong niet weg, maar leek mij luidkeels toe te kwaken: doe iets!

In een haast magische ingeving zag ik ineens glashelder voor ogen hoe we in razend tempo miljoenen jaren evolutie teniet aan het doen zijn met onze wegwerpeconomie. Ik zag plots in dat de

complexiteit van zo'n klein groen kikkertje de complexiteit van onze hele samenleving weerspiegelt. Het belang van diversiteit, hoe alles als in een netwerk met elkaar verbonden is, onze afhankelijkheid van elkaar en dat in dat alles de kiem ligt voor een toekomst van mens en natuur, samen. Elk dier, elke levensvorm, heeft bestaansrecht en heeft een plaats en nut in een breder ecosysteem, zo zag ik voor mijn ogen. Of het nu is vanwege bepaalde eigenschappen die bepaalde dieren in hun bloed hebben, of door het feit dat ze de populaties van andere dieren in evenwicht houden. Erkennen we dat netwerk en die afhankelijkheid ook in ons gedrag en onze economie, dan erkennen we ons eigen potentieel. Investeer dus in de natuur, het is net datgene wat ons in leven houdt. Wij staan voor een cruciale evolutie waarbij we onze egocentrische menselijke positie moeten verlaten en ons weer moeten aansluiten en verbinden met de natuur en al haar levensvormen. Als maatschappij én als individu dragen we een verpletterende verantwoordelijkheid omdat de waarde en het recht op een boomkikkerleven wordt bepaald door de waarde en het recht die wij eraan willen geven. Wij beslissen. Als mensheid maken we onlosmakelijk deel uit van de natuur. Wij zijn natuur. Vanaf het moment dat we dit echt gaan begrijpen, zullen we er ook iets aan gaan doen. De boomkikker redden is onszelf redden. Zo simpel is het.

Vooralsnog zitten we op een ander spoor. Waarop ons huidig economisch denken en doen gebaseerd is, laat het ontluisterende idee zien van de eeuwig brandende lamp, een verhaal over waar het wringt in ons huidige economische handelen. Het is een wonderlijk verhaal dat precies aangeeft hoe onze economie werkt en iedereen doet alsof dat de gewoonste zaak van de wereld is. In 1901 gebeurde iets bijzonders in een brandweerkazerne in Livermore, een klein stadje in de Amerikaanse staat Californië: een oude kerosinelantaarn werd vervangen door een gloeilamp vervaardigd door Shelby Electric Company. Wat volgde is wonderbaarlijk. Sinds een nietsvermoedende brandweerman de lichtschakelaar meer dan 120 jaar geleden inschakelde, brandt diezelfde lamp nog steeds. Om heel eerlijk te zijn was er een heel korte

tussenpoos tijdens de verhuizing van de brandweer naar hun nieuwe werkplek, maar dat feit doet niks af aan deze fenomenale lichtprestatie. Niemand had ook maar kunnen vermoeden dat één en dezelfde lamp zo lang kan branden. Het stadje is er zelfs wereldberoemd door geworden; ze promoten zich nog steeds als: 'Livermore, California's centennial light. Home of the world longest burning light bulb'. Je kunt deze lamp nog altijd online zien branden op www.centennialbulb.org. Hoe bijzonder dit verhaal ook is, onrechtstreeks heeft deze lamp vooral veel schaduw veroorzaakt en staat ze symbool voor onze niet aflatende honger naar meer. Dat vraagt om verklaring.

Van vuilnisbelt naar circulaire visie

De uitvinding van de gloeilamp door Thomas Edison bracht niet alleen letterlijk licht in de duisternis, de commercialisering ervan is een goed voorbeeld van hoe we onze westerse economie zijn gaan organiseren. Want wat gebeurde er? Knappe ingenieurs hadden destijds al snel door hoe je de kwaliteit en de prestaties van een gloeilamp kon verbeteren. Gedreven door de mechanisering van de productieprocessen kon de gloeilamp vrij snel in groten getale worden aangemaakt. Een lamp die bovendien heel lang kon gloeien! Begin twintigste eeuw was de gloeilamp zo geperfectioneerd dat ze met zekerheid 2500 uren kon branden! Meer nog, er werd zelfs een gloeilamp geproduceerd die het meer dan een eeuw uithield. Toen al wilden bedrijven als Philips, Osram, General Electric graag hun aandeel op de toekomst verstevigen. Om die reden werd in 1925 'Phoebus SA Compagnie Industrielle pour le Développement de l'Éclairage' opgericht, later het Phoebus-kartel genoemd. Het doel was om beter samen te werken, octrooien uit te wisselen en de kwaliteit van verlichting te verhogen. Het feit dat alle lampen dezelfde schroefdraad hebben – trouwens ook een uitvinding van Edison – is een afspraak van het Phoebus-kartel. *So far so good.*

Maar er was vooral grote bezorgdheid over de buitengewone prestaties van gloeilampen. Het product was te duurzaam, te goed dus. Het mondiale kartel vond dat hun steeds beter presterende lampen 'een slecht businessmodel' waren omdat ze hierdoor veel minder lampen

konden verhandelen. Ze besloten het volgende: om meer lampen te kunnen verkopen en meer winst te maken zouden ze de prestaties per lamp verminderen van 2500 lichturen tot maximaal duizend lichturen, een daling dus van maar liefst zestig procent. Alle nieuwe gloeilampmodellen zouden voortaan getest worden in een laboratorium in het Zwitserse Bazel. Een overschrijding van de levensduur werd bestraft met een boete die hoger werd naarmate de lampen het langer uithielden dan duizend uren. Wat het Phoebus-kartel besliste is van de pot gerukt, zo zou je denken, maar het staat wel model voor de wijze waarop we onze westerse wegwerpeconomie hebben georganiseerd. Een economie dus met louter winstbejag, zonder oog voor de eindigheid van grondstoffen en zonder bewustzijn van de impact op natuur en samenleving. Het nieuwe businesscredo kan je het beste samenvatten als: nieuw is bijna kapot, ontworpen om snel stuk te gaan, en nieuw is afval, ontworpen voor de vuilnisbelt.

Het vuilnisbeltontwerp mag je bijna letterlijk nemen als universeel geldend verdienmodel. Enig idee wat de impact is van onze westerse levensstijl in de laatste vijftig jaar? We kopen steeds meer dingen die we eigenlijk niet nodig hebben, met steeds minder geld dat we niet meer bezitten en een vernietigende ecologische impact die we eigenlijk niet meer willen. We vliegen naar Rome of Barcelona zonder ons af te vragen of dat überhaupt wel mogelijk is voor retourtje van zestien euro. We gaan naar de dierentuin en raken opgewonden door de opgewektheid van de ringstaartmaki's zonder verder na te denken waar deze schitterende creaturen vandaan komen en hoe hun wilde familieleden het stellen in de echte jungle van Madagaskar. We hebben ons een levensstijl aangemeten die elke verbinding verloren heeft met de natuur.

Het lijkt wel of we net als de beroemde kikkers in een kookpot zitten die beetje bij beetje verhit wordt en waarbij de kikkers zich te laat realiseren dat ze worden gekookt. We houden ons ondertussen bezig met onbenulligheden. Want waarom raken we zo van slag bij de dood van prinses Diana of Diego Maradona en laat het sterven van Lonesome George, de laatste endemische Pinta-schildpad op de Galapagos-eilanden, en de bedreiging van de natuurlijke omgeving van miljarden mensen ons koud? Hoe komt het toch dat wij ons veel

minder vragen stellen bij het verlies van de biodiversiteit en de klimaatverandering dan bij de huidige coronapandemie of de dioxinecrisis? We vinden het evident dat de brandweer elke uitslaande brand blust en nablijft om mogelijke opflakkingen te voorkomen, maar we lijken te berusten in het uitblijven van maatregelen tegen de veel gevaarlijkere gevolgen van de klimaatverandering en de vernietiging van de natuurlijke ecosystemen. We weten dat we afstevenen op een brand waar geen brandweer tegen bestand is als we nu niet de eerste vuren trachten te voorkomen en te doven. En toch gebeurt er maar bar weinig...

In dit boek probeer ik duidelijk te maken dat de natuur met al haar biodiversiteit weer voorop moet worden gesteld en leidend moet zijn in ons denken en in ons persoonlijke, politieke en economische handelen. In het eerste hoofdstuk laat ik zien dat we simpelweg geen keuze hebben en tot onmiddellijke actie moeten overgaan. *There's no business on a dead planet*, is daarbij de

simpele boodschap. Ik laat ook zien dat we daarbij leiderschap nodig hebben dat vergelijkbaar is met de beslissing die we ooit maakten om binnen de tien jaar een voet op de maan te zetten, alleen nu met een beslissing

om menselijk leven op aarde mogelijk te houden. Van een Moonshot naar een Earthshot, dus. In hoofdstuk 2 probeer ik duidelijkheid te scheppen bij alle ruis die er is rondom zaken als biodiversiteit en klimaatproblemen en probeer ik helder te maken waar we het nu eigenlijk precies over hebben. Wat is de ongemakkelijke, ondubbelzinnige en heldere waarheid over de gesteldheid van onze natuur, over onze overlevingskansen en over onze mogelijkheden? Wat zijn nu eigenlijk de ongemakkelijke feiten waarover wetenschappers het eens zijn? In het volgende, derde hoofdstuk leg ik uit hoe we daadwerkelijk vorm kunnen geven aan hoe we onze planeet kunnen redden, als wereld, maar ook op individueel niveau. Hoe we zowel onze boterham kunnen blijven verdienen en tegelijkertijd de basis onder ons bestaan, de natuur, kunnen veiligstellen. Dat doe ik aan de hand van het zogenaamde (Re)connection Model, een model dat

We moeten opener, breder en eerlijker naar de wereld om ons heen kijken. Niet meer denken in termen van *zero sum*, maar in termen van win-win.

ik in de loop der jaren heb ontwikkeld met de slimste koppen en met daadkrachtige medestanders van het Regionaal Landschap Kempen en Maasland. Ook neem ik je mee in een nieuwe wereld waarin we gebruik gaan maken van nieuwe financieringsmodellen. Ik laat zien hoe we door alle klimaatinvesteringen buiten de begroting te houden, met een Groene Tax Shelter en de vrijwillige koolstofmarkt een booster voor de natuur kunnen creëren. Ik vertel over de prijs van de natuur die in de rekensommen moet worden meegenomen en leg uit hoe het (Re)connection Model als inspiratiebron kan dienen van hoe we enerzijds onze natuur kunnen redden en anderzijds een manier kunnen vinden om onze maatschappij mooier te maken. Een nieuwe en logische manier van waardetoekenning die recht doet aan hoe de mens verreweg het grootste deel van zijn bestaan als vanzelfsprekend heeft gezien en die buitengewoon veel lijkt op hoe wetenschappers de toekomst zien. In hoofdstuk 4 heb ik het over de rechten van de natuur als opvolger van de rechten die wij als mensen hebben verworven. Een *gamechanger* van onze aanpak om de biodiversiteit en ons klimaat te redden.

Al met al wil ik met dit boek vooral laten zien dat we ons kopje niet moeten laten hangen, maar dat de natuur zowel lokaal als mondiaal binnen onze *span of control* ligt. Ik neem je als lezer mee hoe een oude mijnstreek zich heeft kunnen ontwikkelen tot een heus Nationaal Park Hoge Kempen waar de natuur is gered en waar mensen weer een waardig perspectief hebben gekregen. Een park waar de natuur de ruimte wordt gelaten en waar buiten het park gasten worden ontvangen en verwend door trotse regiobewoners. Daarnaast laat ik zien dat hoe groot de uitdagingen rond klimaatverandering en biodiversiteit ook zijn, we nu moeten doorzetten. ‘The most dangerous worldview is the worldview of those who have not viewed the world’, zei de onlangs overleden Edward O. Wilson, de bioloog die wereldberoemd werd als topwetenschapper op het gebied van biodiversiteit en biogeografie. We moeten opener, breder en eerlijker naar de wereld om ons heen kijken. Niet meer denken in termen van *zero sum*, maar in termen van win-win. Niet meer alleen kijken naar de aap die bovenaan de rots zit, maar ook naar al die andere dieren en micro-organismen die de natuur vormgeven. Niet alleen maar denken in termen van

strijd, maar in termen van samenwerken, precies zoals de natuur ons voordoet.

Maar laat ik beginnen met een verhaaltje over de situatie waarin we nu beland zijn. Stel je even voor dat je zowat vijftien jaar geleden een reis hebt geboekt voor een citytrip naar Barcelona. Bepakt en bezakt aangekomen in de luchthaven heb je je identiteit bewezen en de veiligheidsprocedures glansrijk doorstaan. Omdat je twee uur voor je vlucht geprogrammeerd stond al aanwezig was, heb je tijd om in gedachten weg te zinken. Je droomt weg bij het heerlijke vooruitzicht van een staalblauwe lucht en de warme Spaanse zonnestralen op je gezicht. Maar sneller dan je denkt, word je opgeschrikt door een vriendelijke vrouwelijke stem uit de luidsprekers: ‘Beste reizigers met bestemming Barcelona, we gaan zo starten met inchecken. Houd uw paspoort en instapbewijs klaar.’ Eindelijk! Iedereen veert op en schiet richting incheckcontrole. Maar er volgt nog een mededeling: ‘Beste passagiers voor de vlucht naar Barcelona. We willen u attenderen op het feit dat het vliegtuig zes onderdelen en twaalf schroeven mist. Instappen op eigen risico. Een fijne reis!’

Wat doe je dan? Instappen of niet? Wat doe je als het risico op gevaar zo direct en voor iedereen duidelijk is? Juist, al vloekend en tierend vraag je je dan af hoe zoiets mogelijk is. Je overweegt gerechtere stappen, of begrijpt niet waarom de overheid dit onverantwoorde gedrag zomaar toelaat. Verontwaardigd en boos keer je huiswaarts. En ook nu nog, na vijftien jaar, vertel je het verhaal aan je kinderen en kleinkinderen: ‘Als ik toen was ingestapt, dan was ik er nu niet meer geweest.’ Met kennis van zaken heb je de juiste beslissing genomen. Je begrijpt het wellicht al, dit verhaaltje is feitelijk de realiteit van vandaag.

Dit verhaal is reëler en actueler dan we ons misschien realiseren als je nu bedenkt dat onze planeet met al zijn levensvormen eigenlijk een immens groot vliegtuig is, één grote levende machine, waarbij elke soort functioneert als een essentieel onderdeel of onmisbare schroef. Als je beseft dat slechts één radertje in een uurwerk of één missende connectie in een microchip verhinderen dat je uurwerk de tijd nog aangeeft of je laptop nog opstart, hoeveel radertjes of microchips kunnen we dan missen om onze levende, unieke en goed draaiende

motor blijvend te laten functioneren? Als je zou weten dat er elke dag heel wat levensvormen voor altijd verdwijnen, hoe reageer je dan? Onverschillig? Afwachtend? Of toch niet? Het goede nieuws is dat er een *way out* is...

Lessen uit de pandemie

Terwijl ik dit schrijf, is het coronavirus nog steeds niet van onze radars verdwenen. Ondanks de onrust en al het verdriet, zijn we ondertussen wel een stuk wijzer geworden tijdens de pandemie. We hebben iets geleerd over gelijkheid. Ook al lijkt de toekomst soms uitzichtloos, misschien is het nu tijd voor verbinding en introspectie. Deze pandemie is een waarschuwing, een *wake-up call*. Hoe verdwaald we ons in deze tijden soms ook voelen, misschien is de tijd aangebroken om eens diep na te denken en te reflecteren over wie we zijn, hoe we ons verhouden tot onze menselijke en niet-menselijke omgeving ver weg en kortbij. Misschien dat de pandemie ons daarbij kan helpen om dat inzicht te krijgen? Kunnen we überhaupt nog een natuurrijke, duurzame en warme samenleving uitbouwen? Slagen we erin om het comfort, de kracht en de waarde van alledaagsheid terug te leren waarderen? Wat weinigen ooit voor mogelijk hielden, gebeurt vandaag gewoon recht onder onze ogen. Beslissingen worden weer genomen op basis van wetenschappelijke inzichten van experts en wetenschappers. In een recordtijd hebben we niet alleen een vaccin gevonden, we hebben het ook razendsnel en volgens de strengste eisen gecheckt. In een minimum van tijd bleken we in staat ons gedrag te veranderen om te leven en te overleven. We houden afstand en dragen mondkapjes om anderen te beschermen. Verreweg de meesten onder ons denken en opereren als groep en veel minder als individu. We beseffen weer dat we als samenleving veel verder komen dan als individu. We verbazen ons soms ook over het onwaarschijnlijke egoïsme dat ineens zichtbaar is geworden bij een minderheid. Wat we bovenal hebben geleerd is dat – als het erop aankomt – de kostprijs geen hindernis is. We hebben ineens het lef en de daadkracht om de miljarden euro's te vinden omdat dat simpelweg noodzakelijk is.